

З НАРОДОЗНАВЧОЇ СПАДЩИНИ МИТРОФАНА ДИКАРЕВА

Олександр Курочкін, Інна Філіпова

У червні 2004 року виповнилося 150 літ від дня народження Митрофана Олексійовича Дикарева - етнографа і фольклориста, подвижницька діяльність якого залишила помітний слід в історії вітчизняного народознавства.

Дитинство і юність М. О. Дикарева минули у Воронежській губернії. Ще в семінарії він виявив себе як "неблагодійний", за що і був позбавлений можливості дальшого навчання. З 22 років розпочалась безпросвітна чиновницька служба М. Дикарева - життя, що за висловом І. Франка, від початку до кінця проходило в злигоднях, у "невольницькій, убійчій праці на шматок хліба..."¹ Всупереч тяжким умовам існування, виснажливим і нудним канцелярським будням, молодий різночинець палко мріяв про наукову роботу, намагаючись надолужити відсутність систематичних знань наполегливою самоосвітою і вдосконаленням.

Важливу роль у становленні М. Дикарева як українського патріота і свідомого трудівника на науковій ниві відіграв український професійний театр. Про цей визначальний емоційний поштовх згадував сам дослідник 21 листопада 1894 р. у листі до Олександра Кониського: "Року 1886 і 1887 приїздив до Вороніжа вперше з своєю трупю М. Л. Кропивницький: він, дай Боже йому здоровля! розбуркав мене від духовного спокою: я взявся працювати біля українського словаря, а далі вкинувся в етнографію і фонетику української мови. Життя моє, за тими-ж самими лихими обставинами, повеселішало, бо я бачив мету життя свого, побачив ту "суспільну діяльність", що за часів школи десь ховалася в далекому тумані; я побачив, що я можу зробити хоч крихту користі для рідної Матері-України, про котру я забув того часу, коли був у школі. Таким чином я уважаю Кропивницького своїм хрещеним батьком і до віку дякуватиму йому за своє духовне відродження"².

Перші етнографічні публікації М. Дикарева з'явилися у 80-х роках ХІХ століття. Але посправжньому він заявив про себе в етнографічній науці 1891 року, коли вийшло з друку його найзначніше прижиттєве видання - "Воронежский этнографический сборник". У ньому увагу фахівців звернула на себе оригінальна етнолінгвістична студія "Очерки воронежского мещанского говора сравнительно с украинно-русским наречием", а також значна за обсягом збірка народних приказок, прислів'їв, прикмет і повір'їв з Воронежської губернії (7219 зразків російською мовою і 492 - українською). Окрім власних записів, М. Дикарев включив до збірника цілий ряд фольклорних матеріалів, що належали його кореспондентам та іншим збирачам. Так, зокрема, він використав матеріали з усної творчості, зібрані ще раніше в тому ж ареалі відомим російським поетом О. В. Кольцовим. Підкреслюючи етнографічну цінність приказок і прислів'їв, упорядник разом з тим вважав їх важливим джерелом для характеристики громадських і родинних взаємин, звичаєвого права, історії, фонетики, морфології, синтаксису, лексики та ін. Крім згаданих матеріалів, у "Воронезькому етнографічному збірнику" чималий науковий інтерес становить також докладний запис українського весілля на Слобожанщині.

Сильною стороною М. Дикарева-народознавця було вміння знаходити і науково подавати оригінальні польові матеріали. Щоб зібрати їх, дослідник здійснював власні експедиційні мандрівки, але найбільший ефект давала ретельно налагоджена робота мережі місцевих інформаторів. Кореспондентами М. Дикарева були священники, вчителі, писарі й прості селяни, які отримували від нього певні завдання і програми. Щоб стимулювати активність своїх дописувачів, збирач користувався дієвим методом матеріального заохочення, витрачаючи на це значну частину власного, дуже скромного чиновничого заробітку. Така постійна "графів видатків" неодноразово фігурує у листуванні М. Дикарева. Так, 10 листопада 1893 р. він писав до О. Кониського: "Недавно я дістав від кореспондента 60 писаних аркушів, усе казки. Ви не можете уявити собі, як я радію, одержуючи такі речі, а особливо коли в них є що таке з демонології, бо се моя ідїе фіхе. Я вже маю оповідання про бісів: польових, болотяних, домових; про бісів-зміїв: летючих, хрещених (чи чули ви, що є і хрещені біси!), про біса - шалапутського бога. Маю безліч оповідань про яретиків і яретиць. Мої кореспонденти - люде неосвічені і через те вони не виходять із народного світогляду. За кожен аркуш я плачу їм 25 коп."³

Останні роки М. Дикарев жив у Катеринодарі (нині Краснодар), де він працював у Кубанському статистичному комітеті. Тут в 1894 році ним була розроблена і опублікована "Программа для этнографического исследования народной жизни в связи с голодом и холерою", що покликана була висвітлити народне ставлення до трагічних подій у Росії 1891-1892 років. На тлі тогочасної "академічної" науки ця праця вигідно відрізнялась як одна з небагатьох спроб наблизити етнографію до потреб життя.

У 1896 році М. О. Дикарева було обрано дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, і з цього часу у виданнях Товариства з'являються його фольклорно-етнографічні праці. У першому томі "Етнографічного збірника" під псевдонімом М. Крамаренко була надрукована його стаття "Різдвяні святки в станиці Павлівській", у 2 томі - "Чорноморські народні казки й анекдоти", у 5-у - фольклорна збірка "Народна гутірка з поводу коронації".

Передчасна смерть у розквіті творчих сил (26 листопада 1899 року) перервала наукову діяльність М. О. Дикарева. Згідно заповіту, вся його рукописна спадщина перейшла до архіву НТШ у Львові. Частина цих матеріалів була надрукована у 1903 році окремою книгою "Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору й мітології", у підготовці якої взяли активну участь М. Павлик та І. Франко. Останній написав передмову, що містить короткий огляд рукописних творів етнографа-самоука й дає загальну оцінку його наукової діяльності. Вказуючи на значні методологічні хиби праць М. Дикарева, наслідком яких часто-густо були необгрунтовані гіпотези й теоретичні висновки, І. Франко одночасно позитивно оцінював заслуги дослідника як збирача "коштовного матеріала". У передмові до "Посмертних писань..." він зазначав: "...ми не відмовимо свого подиву тій бистроті погляду, з якою наш самоук уміє в величезній масі матеріалу віднайти цікаве та характерне, ані тій живості його вдачі, що далека від усякої заскорузлості й рутини раз у раз тисне наперед, шукає нових шляхів, не даючи імпонуватись ніяким авторитетам і тим висше будемо цінити ті золоті зерна дійсного наукового пізнання, що ними все таки багаті його праці".⁴

Матеріали про життя та збирацьку діяльність Митрофана Олексійовича Дикарева є в архівах Львова, Воронежа, Києва. Порівняно недавно Валерій Старков вперше опублікував 2 з 23 листів М. Дикарева до Ф. Вовка, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України.⁵ Частина епістолярної спадщини М. Дикарева, яка засвідчує його наукові зв'язки з М. Драгомановим, М. Грушевським, І. Франком, О. Кониським, Бодуеном де Куртене, В. Лукичем, М. Комаровим та іншими діячами, передана у відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 3, 23, 61, 77)⁶.

Як етнографа, організатора розгалуженої мережі кореспондентів-збирачів, насамперед з середовища селянства, М. О. Дикарева характеризують понад 70 листів з відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ця епістолярна спадщина є цінним першоджерелом і становить значний науковий інтерес для етнографів, фольклористів, істориків, мовознавців. Залучення до збирацької діяльності значного числа інформаторів з Воронежської, Курзької губерній, з Слобідської України і Кубані дало можливість Митрофану Дикареву зібрати цікаві і різноманітні відомості про побут і народну творчість населення в зоні тісних українсько-російських етнокультурних контактів. Цей матеріал не втрачає свого значення і сьогодні, коли в гуманітарній науці дедалі більшого значення набуває вивчення етнодемографічних і етнолінгвістичних процесів.

Кореспонденцію М. О. Дикарева у фондах ІМФЕ за змістом можна поділити на певні групи: листи, що містять етнолексичний та фольклорний матеріал (сюди можна включити і листи, що стосуються перепису населення 1897 року, і листи, пов'язані із збиранням матеріалу про голод та холеру); листи до М. Дикарева ділового характеру (з проханням допомоги, або дати юридичну консультацію); особисте листування. Слід відзначити, що повідомлення, які надходили до М. Дикарева з місць, часто паралельно з відомостями фольклорно-етнографічного характеру містили документальні, життєві факти з яскраво вираженим соціальним звучанням. З них вимальовується реалістична картина капіталістичних відносин на селі з класовими конфліктами і суперечностями.

Кореспонденція з місць цікава насамперед як своєрідний "звіт" збирачів-інформаторів перед

своїм науковим наставником. У листах першої групи інтерес становлять повідомлення вчителя Г. Яковлева від 1888 року з слоб. Сагуни, що містять словниковий матеріал; лист з Катеринодара від І. Ф. Давидова 1896 року, в якому автор намагається пояснити походження окремих забобонів; записи прислів'їв, приказок, анекдотів у листі від невідомого⁷ та в листі 1895 року від А. Півня з м. Ставрополя.⁸ Розповіді селян про пошуки скарбів та відомості з народної медицини, надіслані Ю. Сизовим у 1893 році⁹; народні прикмети та повір'я, зафіксовані в 1896-1898 роках селянином А. Суботою¹⁰ та ін. У цих листах селяни-кореспонденти звертаються до Дикарева як до свого порадника і захисника від сваволі сільської верхівки і царських чиновників. Про суддів-хабарників довідуємося із листа колишнього солдата К. Лісовцева (лист без дати), який просить М. Дикарева допомогти порадою при розподілі землі. Зажерливість одного із духовних пастирів, що не соромиться здерти з свого ближнього-селянина 50 копійок, коли той спізнюється на сповідь, засвідчує лист А. А. Суботи з слобідки Попасної Воронежської губернії. В листопаді 1898 року той же Антон Субота, висловлюючи обурення громади свого села діями багатіїв-мироїдів, які неправильно розподіляли землю, звертається до Митрофана Олексійовича як до вірного та доброзичливого посередника між безправною сільською масою і ліберальною пресою з надією, що він, можливо, "...отпечатаєть моє пісьмо і об"явить нашу шайку мироїдів по всій Росії..."¹¹. Наївні мрії і сподівання селянства на поліпшення умов життя у зв'язку з обіцянками щойно коронованого Миколи II розкриває лист А. Суботи від 1896 року: "Іще прошу вас, Митрофан Олексійович, пропишіть про маніфест, що оце читали після коронування - чи простив государь недоїмку. У нас тут за це бунт, не кладуть податі. А вони правлять, та така бузовка до бою доходить, то я вас прошу убедительно, будьте вірним другом, розкажіть, нас два буде знати, что тайне. А я вам напишу, як у нас говорять про панів і про землю, і про царя... Я вам напишу, що у нас думають мужики, почему не платяты податі..."¹²

Яскраві життєві спостереження й фактичний матеріал у листах кореспондентів М. О. Дикарева свого часу зацікавили І. Я. Франка, який поруч із зазначенням потреби упорядкування та систематизації спадщини М. Дикарева не дарма вирізняє поміж інших кореспондентів і вищезгаданого адресата: "...особливо визначаються тут записки К. Тарасевського та селян Субот..."¹³

Третя, досить численна група листів, торкається сфери родинних взаємин, містячи часом фольклорно-етнографічний матеріал, - це листи Петра, Павла, Тихона Тарасевських, написані у 1892-1898 роках.

Ознайомлення з науковим доробком М. О. Дикарева, з багатим архівом його кореспондентів значно розширює уявлення про цього "надзвичайно енергічного", за висловом І. Франка, етнографа-самоука, що посів почесне місце серед прогресивних діячів в історії вітчизняного народознавства.

Київ

1 Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору й мітології // Збірник філологічної секції НТШ. - Т. VI. - Львів, 1903. - С. VII.

2 Кониський О. Я. До життєпису М. О. Дикарева // Літературно-науковий вістник. - Т. XI. - Кн. X. - Львів, 1900. - С. 26.

3 Там само. - С. 28.

4 Посмертні писання Митрофана Дикарева... - С. VIII.

5 Старков Валерій. Митрофан Дикарів - повпред нації // Березина. - 1999. - Число 4. - С. 5-20.

6 Див.: Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури. - К., 1999.

7 Рукописні фонди ІМФЕ. - ф. 28, од. зб. 1.

8 Там само. - ф. 28, од. зб. 6.

9 Там само. - ф. 28, од. зб. 2.

10 Там само. - ф. 28, од. зб. 7.

11 Там само.

12 Там само.

13 Посмертні писання Митрофана Дикарева... - С. VI. До речі, фольклорно-етнографічні матеріали А. А. Суботи зберігаються також у Відділі рукописів ІМФЕ під шифром: ф. 28, од. зб. 155, 163; матеріали Т. А. Суботи - ф. 28, од. зб. 173.